

493 s; 6. Clarice Lispector. A bela e a fera. – Rio de Janeiro: Rocco, 1999. – 107 s; 7. Лиспектор К. Осажденный город: Роман / Пер. с порт. И. Тыняновой. – СПб.: Амфора, 2000. – 286 с.

В.Р. Адамський

**НАУКОВО-ОСВІТНЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПОДІЛЛЯ У ДОБУ КОМУНІЗМУ:
ПЕРША ХВИЛЯ РЕПРЕСІЙ**

Восени 1922 року комуністи вперше випробували на практиці ефективність репресивного заходу, який потому практично не застосовували. Йдеться про масову депортацію видатних діячів науки і культури, котрі творчо працювали переважно в різних галузях гуманітарного знання – філософів, істориків, соціологів, літераторів, правознавців тощо.

Проведена органами Державного політичного управління «операція» органічно вписалася в загальну стратегію більшовицької партії щодо уніфікації усіх сфер суспільно-політичного життя країни та яскраво засвідчила межі для творчості представникам національних еліт. У цьому сенсі, як слушно зауважував Б. Вишеславцев, «російський комунізм був справжнім комунізмом і у своєму наступі, і у своєму відступі: він залишався вірним собі у своїй боротьбі з ірраціонально-свободним і творчо-непокірним життям» [1, с. 351].

Уже наприкінці ХХ століття російські дослідники, аналізуючи різні аспекти цієї драми, ввели в науковий обіг поняття «філософський пароплав», який досить влучно характеризує факт вигнання інтелігенції з рідної землі [2, с. 5-6].

В українській історіографії пострадянського періоду даній проблематиці також приділяється значна увага. Принаймні, є усі підстави стверджувати, що більшовицька практика переслідування інтелігенції на початку 20-х років за політичними мотивами є предметом розгляду та наукових узагальнень в більшості праць, присвячених аналізу складних суспільно-політичних явищ періоду нової економічної політики [3, с. 35; 4, с. 292; 5, с. 42 – 43; 6, с. 265 – 266]. Наразі спробам концептуального осмислення проблеми депортації присвячені й спеціальні розвідки [7; 8; 9].

Однак, попри значну увагу науковців до заявленої теми, на сьогоднішній день все ще залишається нез'ясованою ціла низка важливих питань. З-поміж них, зокрема, принциповий характер становить об'єктивне дослідження процесу складання українського списку кандидатів на вигнання та відповідно подальша доля республіканської наукової еліти, котра стала жертвою запланованої акції.

Отже, тема продовжує залишатись вельми актуальною.

У запропонованому повідомленні автор ставить на меті зосередити свою увагу на висвітленні долі кам'янецьких представників «реакційно налаштованої професури», котрі з різних причин потрапили до відомого списку. Нові документи, виявлені в архівних установах України, дозволяють з'ясувати регіональну специфіку цього процесу й водночас надають емпіричний матеріал для системного узагальнення ситуації в цілому.

Ідея вигнання інтелектуалів за кордон належала безпосередньо В. Леніну. Цю тезу поділяє на сьогодні переважна більшість науковців [7, с. 41; 10, с. 38; 11, с. 60]. Позиція лідера більшовиків була детермінована щонайменше двома присутніми чинниками. По-перше, виступаючи архітектором нової політики щодо старої інтелігенції, він засадничо розглядав її залучення до соціалістичного будівництва лише як одну з форм класової боротьби. Заради досягнення мети, яку ставить перед собою революція, Ленін вважав цілком виправданим необхідність примусити їх «замовкнути». Бажано, в усіх царинах творчої праці. А особливо в тих, де були зачеплені основи диктатури пролетаріату. Саме через це він категорично наполягав на скасуванні адміністративної автономії вищих шкіл [12, с. 231] та включенні освітніх закладів в загальну систему радянських установ і організацій.

По-друге, конкретна ситуація, що склалася в країні на початок 1922 р. у сфері демократичних свобод, була досить непростою. Попри намагання більшовиків тримати під контролем усі більш-менш значимі суспільні процеси, елементи лібералізації духовного життя, допущені владою при запровадженні непу, таки почали даватися взнаки. Так зареєстровані приватні видавництва друкували часописи, в яких містилися матеріали, що цілковито ігнорували засади марксистської методології; на кафедрах у наукових товариствах позапартійні професори читали лекції на різноманітну тематику, після чого влаштовувалися публічні дискусії; представники окремих галузей народного господарства збиралися на професійні з'їзди, де, обговорюючи фахові проблеми, вдавалися до певних критичних зауважень на адресу органів радянської влади щодо реалізації тактичних завдань економічного та соціального характеру тощо [13, с. 46].

Дані процеси розвивалися так стрімко, що більшовики знову заговорили звичною термінологією періоду громадянської війни. Вища школа, поряд з кооперацією, релігією та іншими сферами суспільного буття, були віднесені до опорних пунктів, через які «дрібнобуржуазні елементи» намагалися захопити позиції, завойовані комуністами [14, с. 26]. На це необхідно було в якийсь спосіб реагувати. Відтак, поряд з мобілізацією партійних сил на «ідеологічному фронті боротьби з контрреволюцією», депортація виявилась одним із засобів, який мав на меті приборкати інтелектуалів.

В. Ленін не просто обґрунтував доцільність ідеї вигнання інакодумців, він першим зробив жорсткі практичні кроки щодо впорядкування нормативної бази, яка б надавала юридичні підстави «ввічливецько випроводити у країни буржуазної «демократії» викладачів та членів учених товариств, котрі сповідували усілякі види «містики та іdealізму так званого «освіченого громадянства» [15, с. 30]. «Пропаганда, або агітація, або участь в організації, або сприяння організаціям, що діють (пропаганда й агітація) в напрямі допомоги тій частині міжнародної буржуазії, яка не визнає рівноправності комуністичної системи власності, що приходить на зміну капіталізму і прагне до насильницького її повалення шляхом або інтервенції, або блокади, або шпіонажу, або фінансування преси й т. п. засобами, карається вищою мірою покарання, із заміною, у разі обставин, що пом'якшують провину, позбавленням волі або висланням за кордон» [16, с. 180], – це додатковий параграф за авторством В. Леніна, який він 17 травня 1922 р. направив наркомуністичній Д. Курському для включення органічною частиною до ввідного закону Кримінального кодексу РРФСР.

«Операція» з вигнання непоступливих у своїх життєвих принципах інтелігентів замислювалась партійним керівництвом масштабно. Оскільки розвій елементів демократичного процесу ніс загрозу самим основам нового державного устрою, то планована акція мала охопити й інші радянські республіки, незважаючи на те, що останні де-юре визнавалися незалежними. Рішення приймалося вищим керівництвом РКП(б) і доводилося на місця «для оперативного виконання». При цьому, схоже, партія орієнтувала регіони навіть на приблизну цифру депортованих. Тому не випадково, мабуть, що кількісно різні списки (московський, петроградський, український) були майже тотожними в цьому плані [17].

Якщо теоретична розробка репресивного заходу була здійснена партійним керівництвом, то вся підготовка і практична реалізація плану цілком покладалася на органи Державного політичного управління. Саме вони зобов'язувалися підібрати необхідний контингент представників розумової праці, котрих вважали безнадійно втраченими на повернути до комуністичної ідеології.

Контроль за перебігом процесу, згідно з рішенням політбюро ЦК від 8 червня 1922 р., покладалася на спеціально утворену комісію в складі

І. Уншлихта, Д. Курського та Л. Каменева [18, с. 82]. Цій же комісії доручалося розглянути й затвердити остаточний список кандидатів на вигнання.

В Україні процес «комплектації» списку йшов непросто. Цим регіоном В. Ленін переймався особисто. У листі до Й. Сталіна від 16 липня він наголошував на необхідності особливо «обшукати Харків, ми його не знаємо, це для нас «закордон». Чистити необхідно швидко, не пізніше закінчення процесу есерів» [19, с. 87]. Та попри це, українські чекісти, на відміну від своїх російських колег, не встигали вчасно виконати завдання, про що їм неодноразово робили зауваження з Москви. Зокрема, в телеграмі В. Манцеву, датованій 25 липня 1922 р. за підписом І. Уншлихта, вказувалося, що неквапливість українських чекістів ставить під загрозу зриву всю «операцію». Від республіканського карального відомства вимагалось терміново вислати обґрунтований список, який мав бути погодженим з ЦК КП(б)У [20].

На 3 серпня український список був завізований В. Манцевим і направлений до більшовицького центру. Він включав в себе представників різних галузей наукового знання, які репрезентували найбільші культурно-освітні центри України – міста Київ, Харків, Одесу, Катеринослав. Окремою групою було представлено Поділля – п'ять викладачів вищих навчальних закладів, релігійний діяч та правозахисник. Власне, з Кам'янця-Подільського до списку потрапили ректор Сільськогосподарського інституту М.М. Баєр, співробітник Інституту народної освіти К. Копержинський та єпископ Кам'янецький і Ушицький Української Автокефальної Православної Церкви Й. Оксіук.

Чому саме ці кам'янчани потрапили до списку, залишається до певної міри загадкою. Адже в місцевих вищих школах працювало чимало професорів, котрі своєю громадянською позицією не

менше «заслужили» бути включеними як кандидати на вигнання. Передусім – це П. Клепатський, Ю. Сіцінський, М. Васильківський, Є. Сташевський, С. Гаєвський та ін.

Спробуємо проаналізувати зміст лапідарних характеристик, які склалися на кожного вигнанця і в такий спосіб зрозуміти логіку дій місцевих чекістів. Кость Копержинський: «Молодий вчений. Великий націоналіст, син священика. У націоналізмі доходить до абсурду – розлучення з дружиною як кацапкою. У політичному відношенні за сповідуваними ідеями є, безумовно, шкідливим» [21, с. 16]. Начебто все досить відверто. Крім того, якщо взяти до уваги його попередню діяльність з підтримки Директорії, яка виражалась, зокрема, в активній публічній пропагандистській та роз'яснювальній роботі [22], то все більш-менш стає зрозумілим.

Йосип Оксіук: «Виключений із складу викладачів через організацію автокефального руху. І даний час посвячений в архієреї. Тип, безумовно, шкідливий в усіх відношеннях і підлягає затриманню в першу чергу» [21, с. 16]. Знову ж таки, враховуючи той факт, що початкова політика офіційної влади щодо УАПЦ зазнавала істотних коректив і набувала більш жорстких підходів, тісно пов'язуючи діяльність останньої з петлюрівським рухом, у чекістів були вагомі підстави для включення єпископа до ганебного списку. Документи, що надходили на місця, надавали додаткові гарантії для впевненості. У таємному циркулярі керівникам повітів, розробленого Народним комісаріатом внутрішніх справ, вказувалось на терміновий збір інформації про автокефальний рух, звернувши особливу увагу на його зв'язок з націоналістичними елементами [23, арк. 141].

Микола Баєр: «Керівник кафедри геодезії. Одночасно є ректором с-г інституту в Кам'янці. Брав активну участь у Петлюрівському русі і раніше за Петлюру працював у департаменті Землеробства. Тип шкідливий» [21, с. 16]. Як бачимо, дана характеристика не вирізняється особливою категоричністю. У національно-визвольних змаганнях брав участь практично весь професорсько-викладацький корпус місцевої вищої школи. Однак цей можливий, з погляду чекістів, «негатив» затьмарювався величними справами науковця з вирішення багатьох нагальних і необхідних справ радянського будівництва. Про ці факти вони не могли не знати, оскільки були загальновідомими навіть для пересічних жителів краю. Так, М. Баєр був одним з організаторів відкриття на базі Сільськогосподарського інституту землемірних курсів [24, арк. 206-206 зв.], виступав редактором ювілейних літературно-наукових збірок, присвячених річниці жовтневої революції [25, арк. 38], стояв біля витоків створення робітничого факультету [26, арк. 97-97 зв.] тощо.

Чому ж ректор навчального закладу потрапив в когорту кандидатів на вигнання? Очевидно, об'єктивну відповідь на це питання дали самі більшовики. Українські чекісти просто були не готові до проведення даної «операції». А тому списки склалися нашвидкуруч, і суб'єктивні чинники відігравали принципово важливу роль. Це з'ясувалося дещо пізніше, коли рішенням Малої президії ВУЦВК була створена спеціальна комісія в складі Манцева, Єрмошенка, Затонського і Лебеда для більш ґрунтовного розгляду справ про виселення за кордон ряду осіб та остаточного корегування списку [27, арк. 74]. Коли комісія ще раз переглянула списки, то з'ясувалося, що «багато з арештованих стали жертвами зведення особистих рахунків» [28, арк. 129].

Втім, ніхто з кам'янчан, як і переважна більшість кандидатів з українського списку, висланий за кордон так і не був. Партійним функціонерам в УСРР, після відповідного розголошення і проведених в середині серпня арештів, стало зрозумілим, що в разі вигнання на чужину активних суспільних діячів, вони в такий спосіб об'єктивно підсилять інтелектуальні сили української еміграції. Тому в попередній план були внесені певні корективи. Українців депортували здебільшого у віддаленні губернії Російської Федерації або вони змушені були самостійно переїхати в інші міста України.

К. Копержинський переїхав до Києва, де працював під керівництвом академіка В. Перетца. Йому оформили наукове відрядження від Кам'янець-Подільського ІНО [29, арк. 39 зв.]. У листопаді 1922 р. рішенням Бюро інституту його продовжили до липня наступного року, але вже без відповідного утримання [29, арк. 114 зв.].

Й. Оксіук, незважаючи на численні звернення віруючого громадянства до місцевого виконкому з проханням залишити єпископа у повіті, оскільки його церковна діяльність «нічого не порушувала з державних розпоряджень щодо революції» [30, арк. 47], змушений був перебратися на Полтавщину. У 1923 р. громада Лубенської церкви обрала Й. Оксіюка своїм духовним поводителем [31, с. 265].

Щодо М. Баєра, то йому вдалося не тільки залишитись у місті, а й навіть зберегти посаду. За ректора Сільськогосподарського інституту особисто заступилася місцева влада. 11 вересня 1922 р. Малий пленум повітового виконавчого комітету, розглянувши питання щодо прохання М. Баєра про залишення його в Кам'янці, прийняв позитивне рішення: «Приймаючи на увагу попередню діяльність

гр. Баєра як ректора Сільськогосподарського інституту, ініціатора відкриття робфаку, організатора боротьби зі шкідниками, активного учасника нашої радянської преси по питаннях сільського господарства, його участь в громадській роботі, лояльність у ставленні до Радянської влади в минулому і користь його як громадянського діяча і робітника науки, а також що його було занесено повітовим з'їздом на червону дошку за корисну роботу, вважати корисним і можливим залишити його в м. Кам'янці для подальшої праці, про що підняти клопотання перед центром» [32, арк. 99-99 зв.].

Отже, задумуючи ганебну акцію, комуністи прагнули досягнути певної мети. Але це їм не вдалося повною мірою. Завадив український фактор. Також проведена «операція» не допомогла радянській владі у цей період встановити цілковитий контроль над суспільними настроями, передусім представників наукової еліти, та повністю згорнути демократичні процеси. Водночас проведена акція мала безперечний психологічний вплив на відомих у своїх регіонах інтелектуалів, об'єктивно заклала ще один камінець у зміцнення фундаменту тоталітарного режиму і стала водночас певним етапом на шляху до уконституювання розширення позасудових репресій.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Вышеславцев Б. Парадоксы коммунизма // Путь (Париж). – 1926. – С. 349 – 356; 2. Главацкий М. Е. «Философский пароход»: год 1922-й: Историографические этюды. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. – 224 с; 3. Вронська Т. В., Кульчицький С. В. Радянська паспортна система // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 33 – 43; 4. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с; 5. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут українських Студій Альбертського Університету, 1992. – 176 с; 6. Шитюк М., Шкварець В. Комуністичний терор проти інтелігенції Півдня України у 20-30-х роках ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 8. – С. 265 – 285; 7. Адамський В. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму // Розбудова держави. – 1996. – № 8. – С. 40 – 44; № 9. – С. 47 – 51; 8. Гусев В. «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації» // Віче. – 1994. – № 10. – С. 119 – 128; 9. Очеретянюк В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1-2. – С. 240 – 252; 10. Геллер М. С. «Первое предостережение» – удар хлыстом (К истории высылки из Советского Союза деятелей культуры в 1922 г.) // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 37 – 66; 11. Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Шлях на Соловки (Виповнилось 60 років розстрілів соловецьких в'язнів) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1-2. – С. 45 – 79; 12. Покровский М. Н. Чем был Ленин для нашей высшей школы // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине: В 10 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1990. – Т. 6. – С. 230 – 233; 13. Зиновьев Г. Возрождение буржуазной идеологии и задачи партии // Всероссийская конференция РКП (большевиков). 4 – 7 августа 1922 г. – М.: Издание Московского комитета РКП(б), 1922. – С. 24 – 58; 14. Бубнов А. Идеология буржуазной реставрации в первоначальный период нэпа // На идеологическом фронте борьбы с контрреволюцией. Сборник статей. – М.: Красная новь, 1923. – С. 11 – 34; 15. Ленін В. І. Про значення войовничого матеріалізму // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Т. 45. – С. 21 – 30; 16. Ленін В. І. Доповнення до проекту ввідного закону до Кримінального кодексу РРФСР і листи Д. І. Курському // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Т. 45. – С. 178 – 180; 17. Кандидаты на высылку. Списки «антисоветской интеллигенции» // Хрестоматия по истории России 1917 – 1940 /Сост. М. Е. Главацкий и др. – М.: Аспект Пресс, 1995. – С. 241 – 249; 18. Выписка из постановления Политбюро ЦК РКП(б) по докладной записке ГПУ «Об антисоветских группировках среди интеллигенции» от 8 июня 1922 г. // Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921 – 1923 /Вступ. ст., сост. В. Г. Макарова, В. С. Христофорова. – М.: Русский путь, 2005. – С. 81 – 82; 19. Письмо В. И. Ленина в ЦК ВКП (б) в отношении интеллигенции от 16 июля 1922 г. // Там само. – С. 86 – 87; 20. Служебная записка по прямому проводу № 81387 ГПУ в ПП ГПУ Украины о причинах задержки передачи списка интеллигенции, подлежащей высылке, от 25 июля 1922 г. // Там само. – С. 89; 21. Адамський В. р. Українська наукова еліта як об'єкт політичних репресій на початку 1920-х років // Педагогічний дискурс: Збірник наукових праць. – Хмельницький: ХГПА, 2007. – Випуск 2. – С. 10 – 20; 22. Село (Видання Подільської губерніяльної народної управи). – 1918. - № 46 – 47. – С. 3 – 4; 1919. - № 7. – С. 4 – 5; № 10. – С. 24; № 16. – С. 2 – 3; 23. Державний архів Хмельницької області (Далі - ДАХМО). – Ф. Р – 336. – Оп. 3. – Спр. 1; 24. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 16; 25. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 22; 26. ДАХМО. – Ф. Р – 336. – Оп. 1. – Спр. 84; 27. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі - ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1018; 28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 992; 29. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 222; 30. ДАХМО. – Ф. Р – 336. – Оп. 1. – Спр. 112; 31. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918 – 1921 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с; 32. ДАХМО. – Ф. Р – 336. – Оп. 1. – Спр. 10.